

CTATTI

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ДИСКУСІЯ ПРО РАННЮ ДЕРЖАВУ

Розглянуто проблему визначення ранньої держави та стадій її розвитку в сучасній історіографії. Подано аргументацію на підтвердження гіпотези щодо існування “дружинної держави” на Русі, у Скандинавії та інших європейських народів ще у IX ст. Звернено увагу на деякі паралелі ранньодержавної еволюції Скандинавії та Русі.

Ключові слова: *Русь, вождівство, дружинна держава, віче, тінг, хусебю, погост.*

Історична наука пострадянського періоду відрізняється від інших гуманітарних наук відсутністю усталеної термінології. Відколи впали постулати марксистсько-ленінської ідеології, історики стали довільно трактувати терміни, нерідко вкладаючи в них протилежний зміст. З часом почали виникати кумедні ситуації, коли дискутують прихильники подібних думок через те, що вони по-різному їх викладають. Спроби організувати дискусію задля усталення значення основних термінів медієвістики результатів не дали¹. Ці проблеми були пріоритетними в дослідженнях Ярослава Дмитровича Ісаєвича, особливо в останні роки, коли він працював над коментарями до англійського видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського².

Термінологія, пов’язана з визначенням держави, належить до найдискусійніших проблем. Для сучасної науки визначає значення терміна “держава” – особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом

¹ *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2003. – № 4. – С. 134–139; *Його ж.* Середні віки в Україні: хронологічні рамки і проблеми періодизації // П’ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 17–20; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394; *Його ж.* Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Зб. наук. праць. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – Вип. 15. – С. 13–32.

² *Ісаєвич Я. Д.* До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29; *Його ж.* Королівство Галиції і Людомерії // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – Т. 5. – С. 172–173; *Його ж.* Королівство Русь // Там само. – С. 173.

спеціального апарату управління і примусу та здатна надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру. При всій розмаїтості теорій походження держави – теологічної (Тома Аквінський), патріархальної (Арістотель, Роберт Філмер, Микола Михайловський) до договірної (Гуго Гроцій, Барух Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо), психологічної (Лев Петражицький), насильницької (Карл-Євгеній Дюрінг, Карл Каутський), органічної (Герберт Спенсер), матеріалістичної (Люїс Генрі Морган) та комуністичної (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін), основні її функції та ознаки великих розбіжностей в баченні різних шкіл не мають³.

Довге неподільне панування єдиної марксистської ідеології відчувається досі навіть у розмірковуваннях кращих дослідників із “пострадянського простору”. Такий видатний і далекий від догматизму автор, як Ігор Данилевський продовжує покликатися на “класичні” марксистські визначення і готовий відмовити Київській Русі у державності, позаяк вона явно не була “державою економічно панівного класу”⁴.

Ще складнішими виявилися суперечки щодо моделі ранньої держави. Більшість диспутантів схиляється до думки, що найраніший соціальний організм, самодостатність якого визначало виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей, біологічне репродукування шляхом народження нового покоління і соціальне відтворення шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій⁵, пов'язується з плем'ям⁶, що поєднує етнічну спільність (сукупність кланів) із політичною структурою на чолі з визнаним вождем⁷. Таку максимальну общину – плем'я археологи фіксують як гніздо поселень⁸. Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, передбачає водночас і функції жерця) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву – чіфдом – сталу структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без

³ Крадин Н. Н. Политическая антропология. – Москва, 2001; Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства. – Москва, 2006; Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. – Москва, 2007; Ясаи Э. де. Государство. – Москва, 2008; Нозик Р. Анархия, государство, утопия. – Москва, 2008.

⁴ Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – Москва, 2001. – С. 164–165.

⁵ Козлов В. М. О понятии этнической общности // Советская этнография. – 1967. – № 2. – С. 100–111.

⁶ Семенов Ю. И. Категория “социальный организм” и ее значение для исторической науки // Вопросы истории. – 1966. – № 8. – С. 88–106; Кубель Л. Е. Племя // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – Москва, 1986. – С. 145.

⁷ Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 158–160.

⁸ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2007. – С. 246–247.

формального апарату примусу⁹. Тобто, поодинокі племена об'єднуються в союзи, утворюючи складні вождівства, в руських джерелах – княжіння¹⁰. Як справедливо зауважив Ярослав Баран, інший давній слов'янський термін – “верв”, давши назву общині-верві, став автохтонним відповідником позначення кланових зв'язків у межах чифдому-вождівства¹¹. Це знову засвідчує необхідність дуже обережного ставлення до термінології.

Сучасна етнологія вбачає у вождівстві універсальну політичну структуру і обов'язковий етап суспільного розвитку, через який мусить пройти кожна держава у поступальній еволюції від додержавних до державних форм¹². Намагаючись узгодити з цим постулатом дяконовсько-фрояновську схему, один з найбільших її прихильників Андрій Дворніченко слушно, на мій погляд, критикуючи версію Ігоря Фроянова щодо виникнення міст-полісів у IX–X ст. на родоплемінній основі, запропонував, однак, нову схему, за якою у VI–VIII ст. східні слов'яни жили в умовах військової демократії, що розвивалася не дуже динамічно. А далі маємо рух від простого вождівства через компаундне до консолідованого (упродовж IX–X ст.) і формування громадянської общини (XI – перша половина XII ст.)¹³. Отож, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

Варто дослухатися до спостереження Володимира Пузанова: “...виведена на етнографічних матеріалах Океанії теорія вождівства зустрічається з проблемами при застосуванні її до конкретного матеріалу в інших частинах світу”¹⁴. Погоджуючись з можливістю існування періоду вождівства як обов'язкового етапу суспільного розвитку всіх держав, можливо, варто критичніше підійти до нього перш за все з огляду хронології та локальних особливостей. На островах Океанії ремесло і торгівля не відділилися від рибальства, мисливства та землеробства, суспільство не диференціювалося за професійними ознаками, там не було металургійних комплексів (подібних до комплексу X ст. у Рудниках на Дністрі) чи велетенських городищ, таких як Пліснесько, Солонсько чи Стільсько, для будівництва яких потрібні були тисячі робочих рук. Цілі системи подібних городищ від Дністра та Сяну аж до Новгороду і ремісничі комплекси, які однозначно свідчать

⁹ Service E. Origins of the State and Civilization. – New York, 1975. – P. 25; Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // Альтернативные пути к цивилизации. – Москва, 2000. – С. 91–93.

¹⁰ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст... – С. 246–247.

¹¹ Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ, Чернівці, 2004. – С. 36.

¹² Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом... – С. 175.

¹³ Дворниченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 184–195.

¹⁴ Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий // Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. Формирование Российской государственности: разнообразие взаимодействий “центр-периферия” (этнокультурный и социально-политический аспекты). – Санкт-Петербург, 2003. – С. 108.

про відділення ремесла від землеробства, розвинена торгівля, підтверджена статутами німецьких міст ще в IX–X ст., зрештою, гігантські території навіть племінних союзів (за старою термінологією), заповнені містами та укріпленими городищами й свідчення політичної діяльності їх правителів, аж до угод з Візантією, не відповідають схемам вождівства в Океанії чи серед північноамериканських індіців. Крім того, на Русі було розвинене право: заперечення висновків Олександра Зиміна стосовно “Руської правди” і твердження, ніби ця пам’ятка мало пов’язана з князівською діяльністю, звучить наївно¹⁵.

Дискусія навколо ранньої державності на Русі найкраще висвітлена у працях В. Пузанова¹⁶. Останнім часом спостерігається явна тенденція узгодити старі схеми з новими віяннями, перш за все з “вождівством”.

За А. Дворніченком, упродовж VI–VIII ст. у слов’ян існувала військова демократія, еволюція якої йшла не дуже динамічно. Пізніше відбувся розвиток вождівства від ранньої, примітивної форми до розвинутої (IX–X ст.), тобто від простого вождівства через компаундне до консолідованого як попередника громадянської общини: її формування дослідник відносить до XI – першої половини XII ст. Надалі відбувається розпад міст-держав на дрібніші, до того ж в поодиноких землях цей процес мав свої особливості¹⁷.

В. Пузанов запропонував складнішу і виважену схему, певною мірою поєднавши давні і нові ідеї зі схемою Дьяконова–Фроянова. На його думку, слов’яни, частково знищуючи, а частково асимілюючи фіно-угорське, балтське та іраномовне місцеве населення (цікаво, як це можна зробити без державної організації, адже різноетнічні громади навіть за умов середньовічних держав зберігали окремішність упродовж століть), формуючи ієрархію общин і територій внаслідок припливу нових хвиль мігрантів, створювали союзи і суперсоюзи племен (“союзи союзів” у давніших працях¹⁸). Каталізатором виступили потужні зовнішні впливи хозар і варягів. Наслідком “норманського завоювання” стало утворення під егідою Рюрика північного поліетнічного суперсоюзу племен, який шляхом експансії переніс свій центр із Ладоги до Києва. Київська Русь X ст. була складним (з елементами різних рівнів інтеграції) суперсоюзом племен. У міру формування міст-держав він трансформувалася на федерацію земель (міст-держав) з центром у Києві. Від середини XI ст. федерація набула ознак складної федерації, а з кінця XI – початку XII ст. – розпалася на незалежні землі (міста-держави), ієрархія яких формувалася за принципом поділу на старші та молодші общини. Основними формотворчими елементами, витвореною на той час у процесі внутрішнього розвитку політичної

¹⁵ Дворніченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе... – С. 193.

¹⁶ Пузанов В. В. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии // Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 148–167; *Его же*. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкции. – Ижевск, 2007. – С. 3–51.

¹⁷ Дворніченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе... – С. 184–196.

¹⁸ Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства. – С. 167.

системи були князь і місто (град). Союз земель відповідно персоніфікувався в союзі князів (правлячій князівській родині)¹⁹.

З великої кількості існуючих версій найпереконливішими, на мій погляд, видаються міркування Олени Мельникової, яка досить аргументовано виділяє періоди вождівства, “дружинної держави” та ранньофеодальної держави вже на середину IX ст.²⁰ При цьому “дружинна держава” чи “військова держава” (military government) характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головню, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура²¹. Цікавими є дослідження на цю тему Олександра Назаренка²², Антона Горського (який доводить, що в X–XI ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці XII – у XIII ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір)²³ та Миколи Крадіна²⁴. Схему О. Мельникової підтримали Костянтин Соловйов²⁵, Микола Котляр²⁶, Євген Пчолов²⁷, Олександр

¹⁹ *Его же*. О спорных вопросах... – С. 149–160; *Его же*. Образование Древнерусского государства. – С. 107; *Его же*. Древнерусская государственность... (висновки див.: С. 614–621).

²⁰ *Мельникова Е. А.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. А. П. Новосельцев. – Москва, 1992. – С. 40–45; *Ее же*. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993. – Москва, 1995. – С. 20–23; *Ее же*. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны / XI Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 2003. – С. 20.

²¹ *Мельникова Е. А.* К типологии контактных зон... – С. 17–23.

²² *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 149–157.

²³ *Горский А. А.* Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. – 1984. – № 9; *Его же*. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С. 33, 58–75, 109–114.

²⁴ *Крадин Н. Н.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – Москва, 1995. – С. 9–15.

²⁵ *Соловьев К. А.* Властители и судьи: легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в. – Москва, 1991. – С. 29–30; *Его же*. Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в. – Москва, 1998.

²⁶ *Котляр Н. Ф.* Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1995. – С. 25–28; *Его же*. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998.

²⁷ *Пчолов Е. В.* К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства // Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995. – С. 117–127.

Моця²⁸, Володимир Ричка²⁹, Леонтій Войтович³⁰, Сергій Нікольський³¹ та інші. Заперечення Олександра Майорова, який вважає, що термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від *рабовласницька, феодална чи общинна держава*³², не переконливі. Як справедливо зауважив В. Пузанов, тут дружина є формою організації правлячої еліти в окремих суспільствах³³. Етапи розвитку *дружинної держави* добре простежуються на матеріалах західних, полабських і поморських слов'ян, ранніх германців та скандинавів. Особливо багато паралелей між скандинавськими та давньоруськими реаліями, які не обов'язково мали бути запозиченнями, а могли розвиватися синхронно. Яскравим прикладом є, скажімо, *полюддя*, аналог якого – скандинавська *вейцла*³⁴. У Скандинавії, як і на Русі в докиївський період, була поширена система хуторів або дрібних сіл, об'єднаних у гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше – фіскальні функції³⁵. Сотенна система притаманна всім германським народам

²⁸ Моця О. П. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі // Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. 3. – С. 477.

²⁹ Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 26–28.

³⁰ Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія... – С. 138.

³¹ Нікольський С. Л. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси // Средневековая Русь. – Москва, 2004. – Вып. 4. – С. 5.

³² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 30.

³³ Пузанов В. В. Древнерусская государственность. – С. 16.

³⁴ Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 113–116; Кобыщанов Ю. М. Полюдье: явление отечественной и всемирной истории. – Москва, 1995; Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999; Зубашевський Н. П. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 86–107; Його ж. Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу // Історичні записки. Зб. наук. праць. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – Вип. 15. – С. 77–85; Михайлина Л. П. Полюддя у східнослов'янських княжіннях // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1(23). – С. 19–24.

³⁵ Ambrosiani B. Fornbanningar och beguggelse. – Uppsala, 1964. – S. 202–208; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976; Тимошук Б. А., Русанова І. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 80–93; Hyenstrand A. The Molaren Area. – Stockholm, 1981. – P. 21; Larson T., Lundmark H. Bebyggelsemonstek – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhällen. – Fornvannen, 1982. – S. 161–169; Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997; Його ж. Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 1. – С. 93–99; Його ж. Типологія східнослов'янських жителів VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2003. – Вип. 2. – С. 116–131; Його ж. Слов'яни VIII–X ст... – С. 43–56, 75–105, 159–169; Баран Я. Слов'янська община...

і раннім слов'янам, самостійно складалося на конкретній стадії еволюції та за відповідних історичних умов так само знана й у скандинавів (*hundari* – у свеїв, *herad* – у решті Швеції та Норвегії, *syssel* – в Ютландії)³⁶. Сотні були складовими областей (фольків), слов'янськими аналогами яких можна вважати союзи племен. Центр таких фольків формувався навколо садиби правлячого хевдінга. Це засвідчують топоніми з *туна* і, судячи з рунічних написів, вони були місцями *тінгів* – скандинавських і германських аналогів *віча*³⁷. Слов'янська сотня – це укріплене поселення з гніздом селищ та хуторів. Гніздо таких городищ складало тисячу (первісний союз об'єднань племен)³⁸. Сотня зі своїм виборним управлінням та судом нижчої інстанції виступала первинною адміністративною одиницею у всіх германських та слов'янських народів. Формування постійних княжих дружин, утримання яких вимагало від суспільства частини його сукупного продукту, створило і систему збору цього продукту. Характерно, що скандинавські конунги під час об'їздів фольків, де вони, окрім збору пожертвувань на свою дружину (*кормління*), виконували ще певні сакральні та судові функції, не заїжджали у традиційні центри фольків – *туни*, а визначали для цього спеціальні пункти – *хусебю* (*husaby*)³⁹. Таких *хусебю* відомо у Швеції – 70, Норвегії – 46, Данії – 9. Так кожен адміністративний округ мав два центри: традиційний племянний з тінгом-вічем – *туна* і дружинний ранньодержавний з місцем зупинки конунга і збору вейцли-полюддя – *хусебю*⁴⁰. Цікаво, що і резиденції конунгів знаходилися за межами *віків* – центрів міжплемянного обміну, де відбувалися “ради знатних” (*principes*)⁴¹.

³⁶ *Tunberg S.* Studier rörande Skandinaviens aldsta politiska indelning. – Uppsala, 1911; *Hafstrom G.* Hundare // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1962. – В. 7. – С. 74–78; *Sporrong U.* Kolonisation bebyggelseutveckling och administration. – Lund, 1971; *Ekbom C. A.* Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges aldsta politiska indelning. – Lund, 1974; *Ковалевський С.* Образование классового общества и государства в Швеции. – Москва, 1977. – С. 99–100.

³⁷ *Jansson S. B. F.* The Runes of Sweden. – Stockholm, 1962. – Р. 103–112; *Holmberg K. A.* De svenska Tuna-namen. – Uppsala, 1969; *Olsson I.* Tuna-namen i Sverige. Foekningslaget. – Fornvannen, 1976. – С. 71–78; *Гуревич А. Я.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. – Москва, 1977. – С. 217–225.

³⁸ *Рыбаков Б. А.* Союзы племен и проблемы генезиса феодализма на Руси // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. – Москва, 1969. – С. 25–28.

³⁹ *Steinnes A.* Husaby. – Oslo, 1955; *Rosen J.* Husaby // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1962. – В. 7. – С. 94–96; *Andras C. G.* Kungsgard (Sverige) // Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder. – Kobenhavn, 1964. – В. 9. – С. 513–515; *Rasmussen P.* Kingsgard (Denmark) // Ibidem. – С. 516; *Гуревич А. Я.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. – Москва, 1967. – С. 118, 128.

⁴⁰ *Мельникова Е. А.* Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. – 1986. – № 5. – С. 66–69.

⁴¹ Там же. – С. 70; *Sawyer P. H.* Wies, Kings and Vikings // The Vikings. Symposia Universitates Upsaliensis. – Uppsala, 1978. – Р. 28–31.

Така ж практика побутувала й на Русі, а відповідниками *хусебю* виступали *погости*⁴². Їх традиційно пов'язують з реформами княгині Ольги (945–961)⁴³, але погости у Гніздові поряд зі Смоленськом, Шестовиці поряд із Черніговом, Сарському городищі поряд з Ростовом чи Тимереві виникли, безперечно, раніше⁴⁴. Видно, що цей процес був тривалим і розпочався чи не від появи Рюрика та його нащадків. З часом тут закріпилися постійні дружинні гарнізони, погости почали трансформуватися на торгово-промислові центри. З прийняттям християнства церковна адміністрація з'являлася саме в хусебю (погостах), які контролювали конунги (князі)⁴⁵. Частина погостів поряд з племінними центрами перетворилися на ранні міста. Цей процес на Русі та у Скандинавії доволі подібний і назагал навіть практично синхронний за часом⁴⁶.

Появу і розвиток погостів (*хусебю*) як певної протипаги старим племінним центрам союзів (тунам), а також виділення княжих резиденцій окремо від міжплемінних центрів суперсоюзів (віків) можна вважати елементом формування ранньодержавних інститутів *дружинної держави*. У цьому процесі розпочалася боротьба за підміну функцій виборних органів віча (тінгів) княжими службовцями (міністеріалами). Очевидно, певний час *соцькі* та їхні менші підручні *десяцькі*, а також *тисяцький* залишалися магістратами виборними. Як і в королівстві франків, їх поступово замінили бояри – представники княжої дружини. Цей процес зафіксували літописи, билини і навіть графіті київського собору Святої Софії, яке залишив колишній соцький Ставр Городятинич, позбавлений уряду на початку XII ст. за великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха⁴⁷.

Археологічний матеріал показує, що в окремих регіонах Русі, зокрема в землях, заселених хорватськими та волинськими племенами, де розташовувалися велетенські городища як Пліснесько, Стольсько чи Солонсько, які в десятки разів були більшими від тодішнього Києва чи Ладоги, та цілі комплекси з високим рівнем спеціалізованого виробництва як Рудники, вже перед кінцем X ст. існува-

⁴² Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР. – 1979. – № 4. – С. 100–112; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 366.

⁴³ Корзухина Г. Ф. Новые находки скандинавских вещей близ Торопца // Скандинавский сборник. – Таллин, 1964. – Вып. 8. – С. 297–313; Горюнова В. М. Поселок ремесленников на Ловати // Проблемы археологии. – Ленинград, 1978. – Вып. 2. – С. 140–148; Заключевская Н. И. К вопросу о возникновении погостов на Верхней Луге // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Ленинград, 1982. – С. 53.

⁴⁴ Див., наприклад: Леонтьев Е. А. Ростов (предпосылки образования древнерусского города) // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – Москва, 1985. – С. 61–62; Шестаков Б. А. К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья // Там же. – С. 75.

⁴⁵ Мельникова Е. А. Формирование сети раннегородских центров... – С. 75.

⁴⁶ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 99–107.

⁴⁷ Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. – Київ, 1978. – С. 48–52.

ло розвинене диференційоване суспільство, здатне до утворення й утвердження державних механізмів⁴⁸.

Можна стверджувати про наявність уже в X ст. особливої публічної влади (князів і віча) із системою органів та інституцій, які постійно розвивалися і удосконалювалися від намісників-посадників і бояр (до них перейшли уряди тисяцьких, соцьких, десяцьких, а далі двірських та печатників-канцлерів) до княжих урядників двірцевої (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників) та регіональної адміністрації (тіунів городових, волоцьких, сільських, огнищних, ратайних), служби міських укріплень та доріг (городничих і мостівничих), митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників)⁴⁹ до боярської думи – панів-ради, старост і воєвод, путних бояр (поштових, ловчих, бровників, гаєвників), панцирних і замкових слуг, отаманів; “князів” (кенезів і крайників), земських та міських урядів⁵⁰. Княжі урядовці, подібно до інших країв Європи, рекрутувалися з дружинників та княжої челяді. Процеси злиття вихідців з княжої челяді з вихідцями з дружинного середовища в один суспільний стан як процеси трансформації дружинної держави в ранньофеодалну тривали протягом XI–XII ст. і не збігалися в часі у різних землях. Отже, можна стверджувати про наявність права (від звичаєвого права та перших кодифікацій, сліди яких зафіксовані в угодах із Візантією початку X ст., до “Руської Правди”, князівських статутів, запровадження церковного канонічного

⁴⁸ *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 57; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1: Пам’яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – С. 286–294; *Його ж.* “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 49–79; *Його ж.* Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції Львів, 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 195–210; *Його ж.* “Черв’яни” у працях І. Крип’якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 818–822; *Його ж.* Перемицьке князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Львів, 2003. – Вип. 3: Інституції / Під ред. Степана Заброварного. – С. 39–50; *Його ж.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132; *Його ж.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45; *Его же.* Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2005. – Вип. 1. – С. 133–146; *Його ж.* Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України // *Ковтало Б., Сколоздр Р., Яцишин С.* Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2005. – С. 3–5; *Его же.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua* 2006. – С. 6–39.

⁴⁹ *Войтович Л.* Князівські династії... – С. 398–402.

⁵⁰ Там само. – С. 451–457.

права за візантійськими зразками та магдебурзького права) та здійснення судочинства (від громадських та вічевих судів, вирішення конфліктів під час “полюддя” до намісничих, тіунських, старостинських та магдебурзьких судів).

Інший висновок полягає у тому, що від часів племінних князівств та їх об’єднань (суперсоюзів) існували території (вони здебільшого піддаються локалізації), в межах яких середньовічні держави, що функціонували на пізніших українських чи російських землях, здійснювали свою владу і суверенітет. Тобто, більшість первинних удільних князівств виникали не хаотично, а на старих територіях таких ранніх дружинних держав.

Зрозуміло також, що одним з неодмінних кроків успішного продовження дискусії могло б бути узгодження термінології, пов’язаної з ранніми етапами державності, що дало б змогу уникнути багатьох зайвих суперечок.

Leontiy Voytovych. DISCUSSION ON THE EARLY STATE

The problem of definition of the state and early stages of its development as it posed in modern historiography was considered. Arguments in support of military government in Rus', Scandinavia and other European lands back to the ninth century are provided. Also was focused on some parallels in the development of early state in Scandinavia and Rus'.

Key words: *Rus', chiefdom, military government, viche, ting, husebyu, pohost.*

Львівський національний університет ім. Івана Франка.